

Z jeskyně do jeskyně? Nad patologií normality v díle Ericha Fromma

Patologie normality vzbuzuje ve čtenáři otázku, co je „normální“, resp. jaký model společnosti je takříkajíc šitý na míru (dobrých stránek) lidské „přirozenosti“. Prosadilo se někdy někde takové uspořádání vztahů, v němž lidé svobodně rozvíjeli své individuální, skupinové či národní aspirace, aniž by tím ohrožovali zájmy a potřeby svých „bližních“, ať už v rámci vlastní komunity, nebo ve vztahu k jiným? Existují takové společenské a právní normy, které člověka nepokřívají, ale naopak vedou k naplnění jeho tvořivé a humanistické podstaty? Erich Fromm si zmíněné otázky naléhavě klade v celém svém díle a dospívá k přesvědčení, že zdravá mysl se může rozvíjet jedině ve zdravé společnosti. Lidské srdce je sice nadáno k dobru i ke zlu, vytvoříme-li však „zdravou společnost“, miska vah se nakloní na stranu dobra.

Jak si v daném kontextu stojí západní civilizace, pyšníci se svou demokracií, důrazem na lidská práva, vládou zákona a dobrou životní úroveň? Pokud opravdu žijeme, jak by řekl Leibniz, v nejlepším z možných světů, jak je možné, že se tolik lidí potýká s psychickými problémy? Odkud se bere taková potřeba psychofarmak? Podle Fromma problém tkví v samotných hodnotách a normách postindustriálního kapitalismu, založených na někdy až bezskrupulózním individualismu; v důsledku nerefléktované ideologie tržního hospodářství se člověk začal považovat za zboží, které se musí umět prodat. Jakožto „zboží“ se soustřeďuje na kvalitu obalu, zatímco nitro chátrá; řešení morálních dilemat, pokud si je vůbec připustí, spatřuje v osobním, obvykle

hmotném a kariérním prospěchu. Západní člověk, domnívá se Fromm, prochází „jedinečnou krizí v lidských dějinách“, jež je „krizí života“.

Evropané a Američané se stali obětí vlastního, v mnoha ohledech obdivuhodného výtvoru a ocitli se v pasti, jež nejednou připomíná parodii na svobodu, kterou si nejspoději v osvětenství vetkli do štítu. Místo aby v návaznosti na humanistické myšlenky dosavadního vývoje usilovali o všestranný rozvoj člověka a stavěli na ideálech společnosti tvořené z Diderotem a Kantem ohlašovaných autonomních jedinců, přispívajících svými tvořivými schopnostmi k rozkvětu celku, stvořili postavu frustrovaného neurotika, jenž se odcizil své práci, rodině, státu a nakonec sám sobě, protože v honbě za povrchním úspěchem rezignoval na hledání životního smyslu.

Erich Fromm obohatil sociální vědy rozlišením negativní a pozitivní svobody: Negativní svobody (tedy svobody od) západní člověk dosáhl poté, co se zbavil nejrůznějších inkvizitorů a strážců morálky. Ušlechtilé myšlenky osvětenství, následované nebyvalým rozkvětem Evropy a Ameriky, dávaly naději na brzký příchod pozitivní svobody (svobody k). Ve *Strachu ze svobody* však Fromm varuje: Moderní lidé požívají svobodu jako břemeno, takže se, zejména tváří v tvář turbulentním situacím, uchylují k nejrůznějším únikovým mechanismům, ať už jde o podlehnutí spásonosným autoritám, konformismus, nebo destruktivismus. Tyto hrozby se beze zbytku naplnily v Německu třicátých let: Nacionální socialismus nabídl jednoznačnou odpověď na složitá dilemata doby; láska k bližnímu a respekt k jinému se proměnily v nenávisť vůči každému, kdo zpochybňoval vizi tisícileté říše, kdo nesdílel její fanatický kolektivismus. Cesta k pozitivní svobodě byla zatarasena; smysl života jako by najednou spočíval v odstranění veškeré svobody, včetně té negativní.

Jaké jsou základní principy a postoje, jimiž se od reformace přes osvícenství, průmyslovou a technologickou revoluci až po rozvoj umělé inteligence řídíme? Fromm se soustřeďuje na – korodující – pilíře modernity, kromě svobody především na individualismus, vědu a demokracii. Ve snaze vyhmátnout ty nejnosnější – nejen západní – hodnoty se noří do filozofie a historie, neboť si je vědom, že psychologie, pokud nechápe význam těchto disciplín, se ocitá na „ztracené vartě“. Podle Carla Gustava Junga vznik moderní psychologie úzce souvisí se zanedbáním duševního a duchovního života; dobrý psycholog se neobejde bez hlubší inspirace a orientace. A v každém případě platí: Pakliže chceme vyléčit nějaký neduh, potřebujeme znát jeho příčiny.

Antický člověk nesnil o tom, že si podmaní přírodu, zato však dokázal, jak říká Jan Patočka, překročit „svět obstarávání“, objevit mj. (filozofický) rozum, základy logiky a vědecké systematiky, říši idejí a věčně inspirativní vyprávění o jeskyni. Filozofická a náboženská péče o duši hraje v řeckém myšlení zásadní roli; v prostředí „obyčejných“ Řeků a Římanů nicméně smysl života spíš spočívá v úspěchu tady a teď, ať už na básnickém, sportovním, nebo – a to zejména – válečném poli. Vykonání výjimečných skutků rozjasňuje psýché a vavříny ověncený člověk se těší z toho, že bude mít v Hádu na co vzpomínat.

S příchodem křesťanství proniká do myšlení Evropanů namísto péče o duši péče o její spásu, lidé se začínají novým způsobem ptát, odkud, kam a proč směřují. Odpověď (která je *také* reakcí na neutěšené životní podmínky) nacházejí ve vizi posmrtného života, v němž, jak zvěstuje Nový zákon, první budou poslední. Všechna protiventství vezdejšího světa relativně účinně „řeší“ víra ve zmrtvýchvstání; představy sv. Augustina o civitas Dei (obci Boží), jejichž význam není jen teologický či filozofický, ale také psychologický,

pronikají do civitas terrena (pozemské obce), propůjčující pozemské pouti „slzavým údolím“ rozhodující smysl.

Německý filozof a teolog Romano Guardini dochází v knize *Konec novověku* z roku 1950 k poněkud kontroverznímu závěru: Hodnotíme-li jednotlivé epochy z psychologicky podstatného hlediska životního smyslu, měli bychom opustit voltairovské představy o temném středověku. Guardini byl přesvědčen, že směřování modernity, vyznačující se nápadnou ambivalencí, se vyčerpalo. Lidstvo brzy vstoupí do nové éry, poválečná doba je jen jakýmsi přechodem, v optimálním případě, dokážeme-li vyřešit vzrůstající se chaos a překonat laciný optimismus modernity, mostem ke smysluplnější budoucnosti. Vlastně žijeme v „interregnu“ (mezivládi), uvědomuje si však již ve třicátých letech Mussoliniho vězeň svědomí Antonio Gramsci.

Staré hodnoty a pořádky, přestože nás stále ovládají, podlehly zubu času, zatímco ty nové nejsme schopni rozpoznat, jelikož se zatím pouze rodí. V přicházejícím světě, věří katolický kněz Guardini (jehož texty vyzdvihoval např. Josef Čapek), sehraje důležitou roli umění odlišit účel od prostředků a odvaha postavit se převládajícímu mínění, podle marxisty Gramsciho se prostřednictvím postupného rozkladu kulturní hegemonie mocných tohoto světa svého místa na slunci dočkají Dostojevského „uražení a ponížení“. Termín interregnum se ukazuje jako velice užitečný, vlastně jde o označení pro hodnotové provizorium; Max Weber v podobném kontextu mluví o hodnotovém polyteismu a Zygmunt Bauman o tekuté modernitě. Prožitky a vize minulých epoch se však nikam nevypařily, zůstávají – nejen v intencích Jungovy archetypální psychologie – důležitým prvkem našeho individuálního vědomí a kolektivní paměti.

Učebnicovým datem pro počátek novověku je rok 1492, kdy Kryštof Kolumbus, janovský námořník ve španělských

službách, přistává u amerických břehů. Téhož roku Isabella Kastilská a Ferdinand Aragonský po vítězné reconquistě vyhánějí ze Španělska všechny židy a muslimy, kteří odmítli konvertovat k jediné správné víře. Jako by tím předjímalí budoucí evropský vývoj. Na jedné straně úžasné objevy a nepopíratelný pokrok, na straně druhé krutost vůči jiným a „disidentům“ ve vlastních řadách. Roku 1517 však Martin Luther přibíjí na vrata wittenberského chrámu svých 95 tezí a představa jednotného katolického světa se hroutí. Jeden odvážný čin zatřásl dějinami: Rozštěpení západního křesťanství vede jak k nesmiřitelným náboženským válkám, tak – především v protestantských zemích – ke vzniku moderního kapitalismu.

Klíčovou psychologickou roli, zdůrazňuje Fromm, hraje učení o predestinaci, jež Luther v návaznosti na Augustina Aurelia vyznával. Pokud člověk o sobě tvrdí, že může svými skutky změnit úradek Boží, pokud si namlouvá, že disponuje svobodnou vůlí, je posedlý pýchou a ocitá se na nejlepší cestě do Satanovy náruče. O podobě naší pozemské pouti, stejně jako o tom, zda budeme, či nebudeme spaseni, rozhoduje jedině Bůh. Svoboda křesťanského svědomí, kterou Luther v polemice s Římem tak zdůrazňuje, je odvozena od milosti Boží.

Fromm Lutherova autoritativního Boha odmítá a ukazuje na neblahé důsledky predestinačního učení, spočívající v úzkostné nejistotě ohledně Božích záměrů. Východiskem z nesnesitelného vnitřního konfliktu a současně poukazem na přízeň nebes se stává ekonomický a společenský úspěch. Skvělou monografií o osobnosti Martina Luthera napsal americký psychoanalytik Erich Erikson, základem společenskovedním textem o vztahu protestantské etiky a ducha kapitalismu je stejnojmenná kniha Maxe Webera; německý učenec si v rámci své nehodnotící sociologie

všímá jak kladů, tak odvrácených stránek racionalistického „odkouzlení světa“.

Martin Luther byl velký náboženský myslitel. Mnohé jeho texty, jimiž útočí na lidskou zpupnost, která se dnes projevuje např. tvrdostí ve vztazích nebo konzumní okázalostí, si zaslouží neutuchající pozornost. O sociální reformu však neusiloval a o filozofech a právnících zpochybňujících podle jeho názoru autoritu Písma se vyjadřoval s neskrývanou nelibostí. Rozhodující role ve vzniku moderního kapitalismu tudíž nepřípadla luteránskému Německu, ale zemím, jež zásadním způsobem „predestinovalo“ učení francouzského teologa a právníka Jeana Kalvína, tedy Švýcarsku, Holandsku, Velké Británii a Spojeným státům.

Průběh švýcarské reformace, která se do jisté míry vyvíjí nezávisle na Německu, je nerozlučně spjatý s utvořením totalitního teokratického státu v Ženevě (1536–1564). Zásluhou nesporného intelektuálního a organizačního talentu, podpořeného skvělým teologickým a právnickým vzděláním, dokázal Kalvín uspořádat fascinující sociálně-psychologický experiment, jehož výsledkem byla křesťanská varianta Platonovy jeskyně; relativně svobodní občané se proměnili v nemohoucí stíny ploužící se ustrašeně podél zdí, tvořených jak hmatatelným nátlakem režimu, tak složitými vnitřními pocity. Kouzlo Kalvínova politického úspěchu tkví do značné míry v jeho neoblomné povaze; na rozdíl od Luthera si nepřipouští sebemenší pochybnosti. Ze ženevského „nového Jeruzaléma“, věří jak prostí lidé, tak evropští protestantští vzdělanci, vzejde spása celému světu.

Autor ceněného díla *Institutio religionis christianae*, jež akcentuje učení o predestinaci a současně některými pasážemi otevírá cestu ke svobodnému myšlení a k občanským svobodám (absolutní závislost na Bohu vede k nezávislosti na pozemských autoritách), dodnes udivuje svými

schopnostmi davové manipulace, založenými na umění vyvolat ve svých ovečkách pocity viny. Nesmlouvavá teologie jako by se propojila s myšlenkami davové psychologie v podání Gustava Le Bona. Člověk je skrznaskrz zkažený, hlásá Kalvín, takže je mu třeba nasadit uzdu. Z této maximy vyplývají důležité konsekvence: Kdokoli se protiví pravidlům Systému, není bohobojný křesťan.

Soukromý život Ženevanů je podroben všudypřítomné kontrole, všechny domy musí mít otevřené dveře, ve městě kvete udavačství. Pořídí-li si někdo na okna záclony, znamená to, že něco tají. Cokoli, co odvádí člověka od Boha, je považováno za hříšné, na indexu se ocitají slavnosti a svátky, divadlo, četba neschválených knih, bruslení či pojidání sladkostí. Rodiny nesmí vybrat svým dětem svobodně křestní jméno, v ulicích vládne mrtvolné ticho a strach. Za sebelepší přestupky (např. nevhodný smích při křtu) jsou lidé mučeni a zavíráni do vězení. O slovo se přihlásí také hranice, na níž je 27. 10. 1553 upálen „kacíř“ Miguel Servet; osudy španělského nonkonformního teologa a lékaře mistrovským způsobem ztvárnil Stefan Zweig v knize *Svědění proti násilí*.

Říká-li proslulý německý historik Leopold von Ranke, že Kalvín „založil Spojené státy“, jedná se určitě o nadsázku. Současně je zřejmé jedno: Kalvinismem ovlivněné země působí jako motor probouzejícího se kapitalismu a liberalismu, myšlenky ženevského diktátora – do jisté míry paradoxně – rozšiřují prostor pro individuální svobodu a podnikavost. Středověké právo se humanizuje a světlo světa spatřuje myšlenka lineárního pokroku, která ovládne francouzské osvícenství. Propojení kapitalismu a liberalismu vede k přesvědčení, že individuální úspěch (fatálně) rozmnoží obecný blahobyt. Lidé, zdá se, z jeskyně konečně unikají.

S poctivostí nejdál dojdeš, věří lidé v protestantských zemích a chtějí si v intencích náboženských pravidel, jež

se postupně posvětšují, vydělat peníze; v bohatnoucích společnostech, všiml si už Weber, však přísná protestantská morálka pozvolna ustupuje do pozadí, aniž by se zcela vytratila. Odkouzlení světa přináší nové „zakouzlení“, strach ze spáchání hříchu je nahrazen pocity viny ve vztahu k Systému a jeho pravidlům. (Historicky) protestantské země se dodnes těší z vyšší životní úrovně a z nižší míry korupce než země ovlivňované katolictvím či pravoslávím. Tento líc má však také svůj rub v podobě neurotizujících pocitů nedostatečnosti v případě neúspěchu; kvazináboženské uctívání (freudovské) psychoanalýzy v USA má podle Fromma svůj původ v Lutherově a Kalvínově teologii.

Základním předpokladem zdravé společnosti, přesvědčují nás liberální elity, je svobodný a úspěšný jedinec, jehož individuální iniciativa rozevívá vějíř životních šancí pro všechny. Finanční a statusový úspěch, třebaže se neobejde bez (ne)patřičného sebezviditelňování, působí na většinu lidí jako magnet (kult celebrit); establishment, v minulosti i dnes, však mezi sebe jen tak někoho nepustí, a tak není divu, že pochlebování a závist kráčí ruku v ruce se snahami o ekonomický či kariérní profit; individuální iniciativa na sebe bere ty nejroztodivnější podoby. Hegelovská dialektika pána a raba se dostává do bezmála groteskních poloh.

Protestantský kult práce postupně degradoval v nutkavou povinnost, zaměstnání pro obživu ztratilo tvůrčí jiskru, a začalo tudíž působit v psyché moderního člověka jako nutné zlo; jeho jediný půvab, konstatuje Fromm, spočívá ve výši odměny. Obecně sdíleným ideálem je růst ekonomiky, tedy „více vyrobeného zboží a rychlejší auta“. Bude-li všeho víc, dostane se i na mě, zní poměrně jednoduché dogma, které se nám, aniž bychom to vždycky zaznamenali, dostalo pod kůži. Cílem cílů se nakonec místo práce stal volný čas.

Znamená to snad, že se alespoň v průběhu víkendů do-
tkneme pozitivní svobody, kterou můžeme interpretovat
jako zbavení se závislosti na jakékoli jeskyni? Je pravda, že
20. století dokázalo omezit chudobu, o slovo se však přihlásil
plíživý problém nudy, podle Fromma „jednoho z největších
lidských utrpení“. Zdravá a produktivní psyché se neobejde
bez dramatických, katarzi zprostředkujících prožitků, jaké
lidem přinášelo antické drama nebo katolická mše. Akční
filmy a přihlouplé seriály působí spíš jako vstupenka do jes-
kyně vyzdobené nablýskanými fotografiemi celebrit.

Naši dobu, říká Fromm, výborně charakterizuje snaha
mladých uchazečů o práci získat od zaměstnavatele co nej-
dříve co nejlepší penzijní spoření. Hlavně být na stará ko-
lena zajištěn, ironicky podotýká před bezmála sto lety fran-
couzský katolický esejista Charles Péguy v úvaze nazvané
„Století penze“. V technologicky vyspělejší současnosti se
„důchodové debaty“ hodně posunuly: Solidní a odpovědný
občan, slyšíme ze všech stran, se v zájmu dětí a vnuků umí
zajistit na stáří a pro případ nemoci. Jsou ale miliardáři
opravdu ti nejsolidnější mezi námi? Určitou míru nejistoty
a rizika, zdůrazňuje Fromm, musíme umět snést. Děsivou
vizi, k jakým koncům může vést neurotická snaha o zajiště-
nost, mistrovským způsobem představil Franz Kafka v po-
vidce *Doupě*.

Se zbožněním úspěchu úzce souvisí slůvko „až“. Až slo-
žím maturitu, až získám titul, až splatím hypotéku, až si
užiju báječnou dovolenou, kterou se neopominu pochlubit
kamarádům, aby měla ten kýžený dopad, až... Překonání
každého „až“ jako by otevíralo brány do ráje. Neopakovatelným
způsobem ztvárnil stav mysli přicházejícího moderního
člověka Johann Wolfgang von Goethe ve druhém díle svého
opus magnum. Faustova sázka s Mefistem v sobě ukrývá dů-
ležitý existenciálně-psychologický aspekt: Moderní člověk

v honbě za cíli ztratí schopnost prožívat přítomnost, žádný okamžik nebude stát za to, aby u něj prodlel.

Tím, co nás pohání ve stupňující se míře k výkonu a ke spěchu, však už povětšinou není faustovská touha odhalit dosud nepoznané a na základě nabytých vědomostí budovat, neboť jsme upadli do závislosti na Systému, jímž si necháváme určovat své cíle. Místo kantovské odvahy vědět se řídíme pomýleným katechismem, který učí, že lepší je leckdy nevědět, v případě „vzdělců“ rozvíjet „kritický“ rozum jako kritický pouze v případě, když svou kritičnost napře proti blouznivcům spatřujícím tváří v tvář nablýskané a neurotické realitě nějaké alternativy.

V *Umění milovat* Fromm označuje za rozhodující předpoklad pozitivního rozvoje psychiky dobré partnerské a vůbec mezilidské vztahy, jež se nemohou vytvořit a udržovat, pokud nedisponujeme zdravou dávkou sebelásky, přesně v intencích Ježíšova výroku: „Miluj bližního svého jako sebe sama“ (Mt, 22:39). Vyjádřeno psychologicky a úplně světsky: Chceme-li žít v hezkých vztazích, měli bychom být schopni (přiměřeně) kladného sebehodnocení, jehož důležitou složkou a současně předpokladem je umění ne-rezignovat na (třeba i nedosažitelné) cíle a ideály; pokud bychom se spokojili s tím, jací jsme a jak všechno báječně „funguje“, ustrnuli bychom v rovině reálného já, přestali bychom hledat motivy k jednání a jenom s obavami čekali, odkud se vynoří nějaké nebezpečí. O svou duši a o své vztahy, jak dobře věděl Jan Patočka, je třeba pečovat.

Směřování k ideálnímu já se však neobejde bez zdravé míry sebeironie, neboť lidé, kteří žijí v přesvědčení, že dosáhli všech svých cílů nebo že krácejí po té jediné správné cestě, mají sklon považovat se za „chodící dokonalost“ a ocitnout se tak v podobné pasti jako stoletý a slepý doktor Faust: Harašiví lemuři nebudují další průplav, jak se

domnívá, ale kopou mu hrob. Přebujelý akcent na hypertrofované ego obírá člověka o smysl pro humor a zatemňuje mysl; sebevětší podnikatelský nebo pracovní úspěch tyto ztráty nevyváží.

Svým pacientům, čtenářům a posluchačům Fromm vždycky zdůrazňoval, že každá lidské bytost, pokud není zmrzačena okolnostmi, resp. svým přístupem k nim, dokáže být produktivní. Rozhodně tedy nikoho nenabádal, aby se nesnažil vyniknout nebo aby tváří v tvář nepříznivým situacím skládal ruce do klína; lenost považoval za patologickou reakci na fetišizaci peněz a úspěchu. Přece i nezdar, a často právě on, umí odhalit dosud skryté talenty, dokáže člověka posunout na vyšší rovinu vnímání skutečnosti a přiblížit k nahlédnutí životního smyslu. Sebeláska (kterou Fromm jasně odlišuje od sobectví) nás nevybízí, abychom se úzkostlivě drželi vnucených „tržních“ paradigmat. Neprodávejme své já Systému, buďme – s důležitým přihlédnutím k zájmům ostatních – sami sebou, apeluje tento německo-americký psycholog a filozof, který však v rámci vlastní terapeutické praxe své do jisté míry buřičské učení v zájmu duševního zdraví klientů, u nichž by se vyhlédnutí z jeskyně rovnalo katastrofě, dokáže korigovat. Sympatické určitě je, že se necítí být majitelem pravdy.

Obecně však trvá na svém stanovisku: Pestré možnosti seberealizace degenerovaly v šedivou každodennost, v nutnost *sui generis*. Přes proklamovaný individualismus se věčně spěchající člověk současnosti dostal do vleku neosobních sil trhu, vlastně se přestal „mít rád“, neboť podlehl představě, že nikoli jeho nitro, svědomí a dobrý pocit ze sebe samého, ale soud ostatních rozhoduje o jeho lidských kvalitách. Neochota riskovat střet s (některými) hodnotami postindustriální společnosti ovšem neústí v kýžené pocity pohody, ale v lhostejnost vůči druhým a vůči vlastnímu

duševnímu zdraví. Místo co by rozvíjel svůj kritický rozum, stal se moderní člověk „rozumbradou“, který ví, že „hlavou zed' neprorazí“.

Jak v práci, tak ve volném čase, který se stal eldorádem pro vyhledávání a saturaci pseudopotřeb, se čím dál víc spoléháme na stroje, resp. roboty, počítače a umělou inteligenci. Člověk skutečně prostřednictvím vědy ovládl přírodu, Francisem Baconem zvěstované *regnum hominis* se však jeví jako velmi sporné vítězství; příroda se našemu „kralování“ očividně vzpouzí. Slouží tedy technika nám, nebo my jí? S postřehnutelnou dávkou černého humoru Fromm o „kybernetickém“ člověku současnosti říká: „Nemá žádný životní plán nebo cíl kromě těch, k nimž ho nutí logika techniky. Usiluje o vývoj robotů jako jednoho z největších výkonů technického ducha, někteří odborníci nás ujišťují, že se robot nebude lišit od živého člověka. Tento výkon se nám nebude zdát tak úžasný, když uvážíme, že člověk se příliš neliší od robota“ (*Anatomie lidské destruktivity*, str. 344).

Zbožnění vědy a techniky nejenže může vést k různým formám závislosti, ale také k destruktivitě, k níž nepokrytě vybízí *Futuristický manifest* italského básníka Filippa Tommasa Marinettiho. „Nádhera světa,“ jása Mussolinoho oblíbený poeta, „se obohatila o novou krásu: rychlost... řvoucí auto, jehož motor připomíná kartáčovou palbu, je krásnější než Niké Samothrácká“ (tamtéž, str. 338). Krása moderní epochy spočívá v boji, mistrovské dílo, soudí Marinetti, musí mít agresivní charakter. „Chceme oslavovat válku – tuto jedinou hygienu světa – militarismus, vlastenectví, ničivou činnost těch, kdo přinášejí svobodu, krásné ideje, pro něž stojí za to zemřít, a pohrdání ženou. Chceme zničit muzea, knihovny a akademie všeho druhu, chceme bojovat proti moralizování, feminismu a proti každé oportunní nebo prospěchářské zbabělosti“ (tamtéž, str. 338).

V brzké budoucnosti, věští Marinetti v roce 1916, „zničíme domy a města, abychom vytvořili prostranství pro auta a letadla“ (tamtéž, str. 339).

Marinettiho texty připomenou představu Oswalda Spenglera, zvěstovatele zániku Západu, který ve stejnojmenné knize tvrdí, že ve 20. století západní lidstvo definitivně opustí již překonanou a s jistou kultivovaností spjatou kulturu minulých epoch, protože přechází do doby civilizace, která, oprostěna od balastu filozofie, náboženství, lyriky a malířství, napře své úsilí k vybudování kosmopolitních světových velkoměst, v nichž první housle budou místo umění hrát stroje a nesmlouvavá životní praxe. Tento vývoj, soudí Spengler, bude stejně nutný jako krásný, přicházejícím generacím nelze přát nic lepšího než schopnost prosadit se ve světě ovládaném „caesary budoucnosti“, kteří definitivně pohřbí neplodnou demokracii (a také moderní psychologii, zbytečně opečovávající slabochy, nechápající výzvy doby).

Obezřetnost před politickými spasiteli typu Adolfa Hitlera (z něhož nebyl nadšený ani Spengler) je určitě žádoucí. Současně však nelze podceňovat tendenci, jež se poslední dobou prosazuje stále silněji: pokusí-li se někdo vystoupit s kritickými názory vůči Systému, bývá obratem umlčen nebo označen za příznivce fašismu, komunismu či současných východních diktátorů. Přece žijeme v nejlepším z možných světů, který si nedáme nikým rozvracet, opakují politické, podnikatelské, mediální a akademické elity v zájmu zachování vlastních privilegií. Termín demokracie, všimá si německý kognitivní psycholog a emeritní profesor Rainer Mausfeld ve vynikající knize s příznačným názvem *Hybris und Nemesis*, prošel neblahým vývojem.

Historicky sloužila demokracie k tomu, aby elitám vymezila určitý prostor a mírnila jejich aroganci. Dnes se toto slovo stalo skořápkou bez obsahu, resp. klackem na nositele

nepohodlných názorů. Nadmíru zajímavé jsou ty pasáže Mausfeldova textu, ve kterých autor volá po návratu studu a skromnosti, bez nichž se slušné a přátelské společnost nedočkáme. Pokud jde o elity, můžeme si připomenout slova Lutherova názorového oponenta (např. v otázce svobodné vůle) Erasma Rotterdamského: „V jedné věci jsou však přece neobyčejně skromní: Spokojují se tím, že nosí na sobě zlato, drahokamy, purpur a ostatní odznaky ctnosti a moudrosti, ale řídit se ctností a moudrostí, to zcela ponechávají jiným“ (*Chvála bláznivosti*, str. 72).

V rámci studia problému odcizení v politice si Fromm všímá, „že naprostá většina lidí má pocit, že neexistuje téměř nic, co by mohli skutečně... ovlivnit, a podílet se tak na záležitostech společnosti“. Americké volby přirovnává k boxerskému klání nebo k dostihovým sázkám, s oba vami pozoruje vzrůstající moc sponzorů (např. zbrojařských koncernů). (Nejenom) svět politiky se mění v masovou reklamní kampaň, všímá si již v padesátých letech minulého století a nabádá západní demokracie, aby opět vtáhly stále lhostejnější občany zpátky do politiky, aby jim umožnily konkrétně se vyjádřit, např. podle vzoru švýcarské direktoriální demokracie a jejích referend (jimiž český establishment tak opovrhuje). Od Kalvínových dob prošlo totiž Švýcarsko pozoruhodným, v celosvětovém měřítku ojedinělým vývojem, jehož výsledkem je jednak demokracie, chápaná v původním slova smyslu (vláda lidu), jednak všeobecná úcta k právním i společenským pravidlům. Spisy Friedricha Dürrenmatta nás nicméně upozorňují, že „není všechno zlato, co se třpytí“.

Erich Fromm v žádném ze svých textů nezpochybnuje myšlenky lidských práv a demokracie, jeho ideálem však není přespříliš soutěživý individualistický kapitalismus, jehož – nejednou podprahově vnucovaná – paradigma

podle Frommova názoru vedou k patologickému šíření (údajně) normality. Hledá tudíž nějaký inspirativní model společenského uspořádání, který by člověku opravdu pomohl na cestě z jeskyně, a nachází jej – s jistými výhradami – v jugoslávské verzi socialismu a v myšlenkách Pražského jara. Za zmínku určitě stojí autorova spolupráce s filozofem Milanem Machovcem v rámci podnětného dialogu mezi křesťany a marxisty, pořádaného v šedesátých letech pražskou filozofickou fakultou.

Alexis de Tocqueville, francouzský šlechtic, filozof a jeden z největších teoretiků demokracie, se mj. zamýšlel, kam bude směřovat moderní společnost poté, co ustaví kýžené liberální instituce a nezávislé soudy. Jeho odpověď je svým způsobem mrazivá: Systém, včetně toho demokratického, dokáže člověka degradovat, aniž by jej týral. K podobným závěrům dochází ve varující antiutopii *Konec civilizace* anglický romanopisec Aldous Huxley. Původní anglický titul *Brave New World* (Báječný nový svět) odpovídá autorovým záměrům lépe než český překlad.

Nemají-li ušlechtilé ideje svobody a rovnosti zajít na úbytě, nemá-li osvícenství (*Aufklärung*), jak s čitelnou ironií varoval Edmund Husserl, vyústit v pouhé osvětářství (*Aufklärerei*), nesmí lidé delegovat schopnost kritického myšlení na Systém. Potřebujeme snad „nové osvícenství“, které svou filozofií života přivolával (moderními) davy zhnusený Friedrich Nietzsche, označující francouzskou revoluci za „poslední povstání otroků“? Osvícenství, zdůrazňuje Kant, nevnímejme jako označení jedné etapy dějin; mají-li člověk, společnost a stát(y) uspět, mají-li všichni kromě svých individuálních práv vnímat také své povinnosti vůči druhým a vůči celku, pak je nezbytné, aby pokrok vědy, techniky a práva doprovázel – možná dokonce předcházel – pokrok v oblasti morálky; jinak nám hrozí návrat, resp. zpětný pád

(*Rückfall*) do barbarství (jak ukázaly světové války, holocaust a další tragédie modernity) anebo duchamorný pobyt v jeskyni, která podle Aristotela vůbec nemusí mít kasárenskou podobu jako u Platona; člověk se všemi výtobytky vědy a techniky může skončit v jeskyni, pro niž má čeština přílehavé označení: zlatá klec.

Kantovy spisy obsahují cenné psychologické postřehy. Vzestup (*Aufstieg*) člověka, přesvědčuje nás královecký filozof, se neobejde bez změn v lidské povaze. Individuální posuny, vedoucí k myšlení a jednání v duchu kategorického imperativu, nicméně k obecnému mravnímu sebeuvědomění a zdokonalení stačit nebudou. Člověk, naznačuje Kant ve spise *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, se vyznačuje spíše zdrženlivou povahou; jakmile se však ocitne mezi lidmi, probouzí se v něm závist, touha po moci a majetku a s tím spojené nepřátelské sklony. Filozofovy představy směřují k vytvoření republiky ctnosti, tedy „morálního celku“, v němž dosavadní, ve své podstatě vynucený, a tudíž patologický souhlas s hodnotami a normami společnosti bude nahrazen etickým, racionálně založeným konsenzem. K osvíceným zákonům a pravidlům bychom měli „dospět“. Propasti mezi morálkou a právem, politikou a etikou, stejně jako mezi lidským nitrem a „okolnostmi“ postupně zmizí.

Erich Fromm možná naivně věří, že jak jednotliví lidé, tak celé společnosti dokážou změnit své priority. Zkrátka a dobře nás nabádá, abychom se zamysleli, sebrali odvahu a vyšli z jeskyně. O procházku růžovým sadem však v žádném případě nepůjde, neboť lidí, kteří si uvědomují nejednoznačnost vládnoucích paradigmat, není mnoho. Všiml si toho už Erasmus Rotterdamský v *Chvále bláznivosti*: Unikne-li někdo ze světa stínů a vrátí-li se zpátky, aby své v klamu žijící druhy vyzval k následování, s velmi

vysokou pravděpodobností bude ponižován a označován za blázna. Možná ale jiná cesta k přátelštější a smysluplnější společnosti nevede. Smysl života totiž nepřebývá v katechismech minulých věků ani ve svůdných heslech moderních ismů, natožpak v poklonkování elitám. Současný člověk jej nemůže definitivně naléznout; o to větší úsilí by měl vyvinout v jeho každodenním nalézání.

JUDr. Jan Kosek, Ph.D.

Bibliografie k doslovu

- Bauman, Z.: *Tekutá modernita*, Praha: Portál, 2020.
- Erikson, E.: *Mladý muž Luther*, Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1996.
- Fromm, E.: *Anatomie lidské destruktivity*, Praha: Portál, 2019.
- Fromm, E.: *Strach ze svobody*, Praha: Portál, 2014.
- Fromm, E.: *Umění milovat*, Praha: Portál, 2015.
- von Goethe, J. W.: *Faust*, Praha: Academia, 2019.
- Gramsci, A.: *Sešity z vězení*, Praha: Československý spisovatel, 1959.
- Guardini, R.: *Konec novověku*, Praha: Vyšehrad, 1992.
- Huxley, A.: *Konec civilizace*, Praha: Maťa, 2010.
- Kafka, F.: *Doupě – Der Bau*, Praha: Argo, 2009.
- Kant, I.: *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, Praha: Vyšehrad, 2013.
- Le Bon, G.: *Psychologie davu*, Praha: Portál, 2016.
- Mausfeld, R.: *Hybris und Nemesis. Wie uns die Entzivilisierung von Macht in den Abgrund chrt – Einsichten aus 5000 Jahren*, Frankfurt am Main: Westend, 2023.
- Péguy, Ch.: *Eseje*, Olomouc: Votobia, 1993.
- Rotterdamský, E.: *Chvála bláznivosti*, Praha: Mladá fronta, 1986.

- Spengler, O.: *Zánik Západu: Obrisy morfologie světových dějin*, Praha: Academia, 2010.
- Tocqueville de, A.: *Demokracie v Americe*, Praha: Academia, 2000.
- Weber, M.: *Protestantská etika a duch kapitalismu*, Praha: Argo, 2020.
- Zweig, S.: *Triumf a tragika Erasma Rotterdamského; Svědomí proti násilí*: Praha: Odeon, 1970.